

Małgorzata Kasner

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk

Warszawa

malgorzata.kasner@ispan.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3863-2268>

Litewskie powroty Józefa Mackiewicza. Transmisja pamięci o Józefie Mackiewiczu w niepodległej Republice Litewskiej

1. Cel i metoda badawcza

W niniejszym artykule zajęłam się problematyką transmisji pamięci o Józefie Mackiewiczu w niepodległej Republice Litewskiej (po 1990 roku) oraz działaniami (inaczej: praktykami zaangażowania) towarzyszącymi temu procesowi. To studium empiryczne polegające na analizie treści publicystycznych, naukowych, wystąpień publicznych, dokumentów, a także form upamiętnienia i ich recepcji. Do opisu wykorzystałam utrwalone w badaniach nad pamięcią koncepcje i pojęcia takie jak transmisja pamięci, wspólnoty pamięci i praktyki zaangażowania. Za Małgorzatą Głowacką-Grajper przyjąłam, że transmisja pamięci,

czy to indywidualnej, czy zbiorowej, to ciąg procesów komunikacyjnych jednostki z innymi ludźmi, które zachodzą w „społecznych ramach” tej pamięci (definiowanych przez procesy socjalizacji, które umożliwiają komunikację z innymi w sposób dla nich

zrozumiały, w danym języku oraz przez uwarunkowania kulturowe, w których dany akt komunikacji zachodzi) (Głowacka-Grajper, 2016, ss. 62–63).

W analizowanym przypadku interesowały mnie następujące aspekty pamięciowego transferu: nadawcy i odbiorcy przekazów (czyli: kim są prymarni i sekundarni uczestnicy aktu komunikacji), treści przekazów (czyli: co jest komunikowane), formy i strategie relacji (czyli: jak są transmitowane), a także stymulowanie oraz wykorzystanie informacji w ramach aktualnej polityki pamięci. Ogólne pytanie stawiane w badaniach transmisji pamięci: co sprawia, że jednostki i wspólnoty angażują się w upowszechnianie oraz wzmacnianie konkretnej narracji pamięciowej, na potrzeby artykułu zostało ukonkretnione. Brzmi ono następująco: jakie idee (cele) najsilniej oddziaływały na jednostki i grupy społeczne oraz najsukuteczniej wspomagały działania (praktyki) na rzecz restytucji pamięci Józefa Mackiewicza w niepodległej Republice Litewskiej? Pytanie o wspólnotę celu jest zasadnicze – to pytanie o spoiwo i więzi społeczne, o poziom integracji danej zbiorowości w imię skutecznej realizacji własnej misji. Wymaga ona wielu wewnątrzgrupowych uzgodnień dotyczących m.in. poglądów, systemu wartości, przekazywania i wywoływania podobnych emocji, a także ustalenia sposobu ich upowszechniania. Zdaniem Aleidy Assmann w procesach transmisji pamięci bardzo ważną rolę pełnią media, co jest konsekwencją tego, że:

pamięć kulturowa nie jest wielkością uniwersalną, ale czymś, co zależy od mediów używanych przez społeczeństwo. Zmienia dogłębnie własną strukturę, przechodząc od oralności do pisma, od pisma do druku, od druku do fotografii, od fotografii do nowych mediów audialnych i wizualnych oraz ich cyfryzacji (A. Assmann, 2013, s. 144).

Im bliżej czasów współczesnych, tym coraz więcej mediów nie tylko przechowuje pamięć, ale także ją współtworzy (pytanie o „wymyślanie przeszłości” i wykorzystywanie sztucznej inteligencji pozostawiam na inną dyskusję). Taką możliwość daje oczywiście Internet: magazyn, nośnik i kreator nowych kulturowo form pamięci. Przestrzeń wirtualna umożliwia dostęp do najodleglejszych czasowo zasobów pamięciowych, pozwala na bycie „świadkiem” i „strażnikiem” pamięci z wyboru, demokratyzując dostęp do doświadczeń z przeszłości i umożliwiając identyfikację z nimi w czasie teraźniejszym. Odwołując się do konkretnego wydarzenia (protestów i fizycznej obecności na placu w Bukareszcie w 1989 roku), izraelski filozof Avishai Margalit napisał: „Członkowie tej wspólnoty, którzy byli nieobecni na placu w tamtym momencie, mogą podłączyć się do doświadczenia tych, którzy tam byli, raczej przez kanały opisu niż dzięki bezpośredniemu doświadczeniu” (Margalit, 2023, s. 76). Marianne Hirsch takie zjawisko nazwała „postpamięcią” i podkreślała, że jest ona „silną i bardzo szczególną formą pamięci właśnie dlatego, że jej odniesienia, przedmiot czy źródło są zapośredniczone nie przez przypominanie, ale przez wyobrażenie i kreację” (Hirsch, 1997, s. 22, tłum. za: Kaniowska, 2014, s. 390, por. też ss. 389–392). Narracja postpamięciowa jest nacechowana empatią, poczuciem odpowiedzialności i zobowiązania, wysokim stopniem

emocjonalności i subiektywności. Te cechy charakteryzują także podlegające transmisji społecznej narracje o Józefie Mackiewiczu oraz powierników (strażników) tej pamięci (Kudela-Świątek, 2014, ss. 525–527). W swoich rozważaniach na temat transmisji pamięci Józefa Mackiewicza w niepodległej Republice Litewskiej na podstawie zgromadzonych podczas kwerend tekstowych materiałów (drukowanych i internetowych) nakreśliłam mapę praktyk zaangażowania (wydarzeń, aktywności), a także wskazałam ich autorów: osoby, środowiska i wspólnoty pamięci. Podmioty upowszechniające narrację pamięciową o Józefie Mackiewiczu charakteryzuje silna więź z transmitowaną ideą, przekonanie o wyjątkowej wartości realizowanego celu, reprezentatywne praktyki zaangażowania i rytuały pamięci, których najważniejszym celem – obok promowania pamięci Mackiewicza – jest wzmacnianie własnej tożsamości, zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej, wspólnotowej (J. Assmann, 2008, s. 481). Wspólnota pamięci jest najczęściej rozumiana intuicyjnie jako pewien typ wspólnoty (pojęcie nadrzędne). To zbiorowość, którą łączą silne więzi (często naturalne), intencje, bliskość terytorialna i duchowa. Definicji wspólnot pamięci jest wiele (więcej zob. Kudela-Świątek, 2014, ss. 525–527). W swojej analizie wykorzystałam tę zaproponowaną przez Lecha M. Nijakowskiego. Zdaniem badacza wspólnota pamięci to „agregat osób (niekoniecznie grupa), które łączy określone doświadczenie biograficzne, nie zawsze o charakterze traumatycznym, oraz ich potomków, którzy przejęli pamięć rodzinną” (Nijakowski, 2006, s. 32). W eseju *Polska polityka pamięci* Nijakowski rozszerzył tę definicję. Badacz zwrócił uwagę na różnorodność wspólnot pamięci, ich osadzenie w konkretnym doświadczeniu i miejscu, które pełnią rolę łączy z przeszłym wydarzeniem nie tylko dla uczestników, świadków i ich potomków, ale także dla wszystkich, którzy się z nim identyfikują (Nijakowski, 2008, ss. 145, 147). Spoiwem wspólnoty pamięci nie musi być wspólne terytorium, pochodzenie społeczne i etniczne czy religia: najważniejsze są emocje wyzwalane przez pamięć w członkach wspólnoty, co potwierdziły także moje badania nad pamięcią Józefa Mackiewicza w niepodległej Litwie.

Trwałość wspólnoty pamięci zależy od siły przekazu pamięciowego, który może wzmacniać lub niwelować moc transmisji. Konkretnie praktyki zaangażowania wzmacniają wspólnotę, która dzięki transmitowanemu przekazowi poszerza przestrzeń oddziaływania i upowszechniania własnego przekazu. Praktyki te mają różnoraki charakter, np. są to przekazy międzypokoleniowe (w tym rodzinne), medialne (za pośrednictwem mediów tradycyjnych i wirtualnych), naukowo-edukacyjne (jako element wychowania i wiedzy szkolnej), rytualne i symboliczne (fundowanie pomników, tablic pamiątkowych, organizacja obchodów rocznicowych). Ich wspólnym mianownikiem jest utrwalanie pamięci wydarzeń, miejsc, osób, zgodnie z realizowanymi przez wspólnotę celami.

W sto dwudziestą rocznicę urodzin emigracyjnego pisarza i reportażysty Józefa Mackiewicza (1902–1985) Sejm RP, „uznając wielkość jego dorobku wytrwale wspierającego idee: niepodległości Polski, wolności i przyjaznego współistnienia narodów

Europy Środkowo-Wschodniej i niezłomnego oporu przeciwko komunizmowi, oraz uniwersalne wartości jego prozy literackiej”, ustanowił jednym z patronów roku 2022¹ spadkobiercę rodu pochodzącego z Grodzieńszczyzny, urodzonego w Sankt Petersburgu, związanego z Wilnem i Wileńszczyzną Józefa Mackiewicza². W podjętej uchwale posłowie podkreślili wybitne znaczenie twórczości Józefa Mackiewicza („jeden z największych w dziejach pisarzy polskich”), północnokresowe pochodzenie („dzieciństwo i młodość spędził na Wileńszczyźnie”), wykształcenie („po wojnie odbył studia przyrodnicze na uniwersytetach w Warszawie i Wilnie”), postawę ideową i działalność zawodową („rozpoczął współpracę z wileńskim pismem «Słowo», redagowanym przez swojego starszego brata – Stanisława Cata-Mackiewicza, i dał się poznać jako patriota wielonarodowego i wielowyznaniowego dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego”). W uchwale odniesiono się także do uznawanych za kontrowersyjne fragmentów biografii Józefa Mackiewicza z okresu II wojny światowej:

Po wybuchu II wojny światowej, gdy Wilno zajęli Litwini, przez kilka miesięcy wydawał polski dziennik „Gazeta Codzienna”. W Wilnie przetrwał okupację sowiecką, a po tym, kiedy to miasto trafiło pod okupację niemiecką – odmówił wydawania kolaboracyjnego pisma w języku polskim. Gdy zamieścił w „Gońcu Codziennym” kilka antybolszewickich tekstów, został oskarżony o współpracę z Niemcami. [...] Po wojnie został oczyszczony z zarzutu kolaboracji (*Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 29 października 2021 r.*, 2021)³.

Przekaz sejmowy skupił się przede wszystkim na dwóch kwestiach: bezkompromisowej postawie pisarza wobec bolszewizmu i komunizmu oraz przekazie historycznym dotyczącym historii ziem II Rzeczypospolitej. W ten sposób umożliwiono realizację szerokiego oficjalnego programu promocji postaci Józefa Mackiewicza jako elementu kształtowanej przez ówczesny rząd Zjednoczonej Prawicy polityki pamięci. Zdaniem L.M. Nijakowskiego:

Uchwały pełnią ważne funkcje w organizacji życia instytucji publicznych. [...] Jednocześnie różnego typu organy wykorzystują je jako narzędzie komunikacji z otoczeniem społecznym, przekazując treści ważne z punktu widzenia nadawcy. Uchwała staje się wtedy medium przekazującym informacje, narzucającym definicję sytuacji i kształtującym postawy odbiorców. Uchwały upamiętniające są tym samym częścią polityki pamięci (Nijakowski, 2017, s. 90).

¹ Rok 2022 został ogłoszony m.in. także Rokiem Wandy Rutkiewicz, wybitnej himalaistki urodzonej w Plungianach (Plungė) w Litwie w 1943 roku.

² Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 29 października 2021 roku w sprawie ustanowienia roku 2022 Rokiem Józefa Mackiewicza (*Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 29 października 2021 r.*, 2021) została skorygowana 17 listopada 2021 roku, kiedy podjęto uchwałę dotyczącą zmiany uchwały w sprawie ustanowienia roku 2022 Rokiem Józefa Mackiewicza. W tej uchwale „wyraz «stulecie» zastępuje się wyrazem «120-lecie»” (*Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 listopada 2021 r.*, 2021).

³ Więcej na temat tzw. sprawy Mackiewicza zob. np. Miłosz (2002–2003); Lewandowski (2009); Trzaska-Korowajczyk (2020).

Przesłanką do realizacji wybranych wydarzeń Roku Józefa Mackiewicza w Republice Litewskiej, w Wilnie i na Wileńszczyźnie, w miejscach związanych z biografią i działalnością Józefa Mackiewicza, a także – co może istotniejsze – przestrzeniach silnie naznaczonych doświadczeniem totalitaryzmów, była zapewne chęć wykorzystania i powiększenia zasobów kapitału kulturowego łączącego obywateli Litwy i Polski. Pamięć o rosyjskiej i sowieckiej przeszłości została zaktualizowana po nasileniu imperialnej polityki Rosji wobec sąsiadów w XXI wieku (m.in. po atakach hackerskich na infrastrukturę informatyczną Estonii, agresji na Gruzję, aneksji Krymu, a przede wszystkim po wybuchu pełnoskalowej wojny z Ukrainą). Elementy polskiej polityki pamięci znalazły dzięki postawie Józefa Mackiewicza (antytotalitarnej, antykomunistycznej, antysowieckiej) przestrzeń wspólną z polityką pamięci Republiki Litewskiej. Przeprowadzone przeze mnie w latach 2022–2023 kwerendy biblioteczne i internetowe, obserwacje, rozmowy i dyskusje na temat form pamięci o autorze *Buntu rojstów* z jednej strony potwierdziły wzmożone zainteresowanie Litwinów postacią i powieściopisarstwem młodszego z braci Mackiewiczów, z drugiej zaś – ukazały pewną hermetyczność działań środowiska litewskiego i polskiego w tym zakresie.

2. Mackiewiczowskie wspólnoty pamięci i praktyki zaangażowania

Czesław Miłosz w eseju *Koniec Wielkiego Xięstwa (O Józefie Mackiewiczu)* pisał:

Nie umiałbym go sobie wyobrazić jako literata Warszawy czy Krakowa. Mieszkał w mieście, które było dla niego nadal stolicą Wielkiego Xięstwa Litewskiego i był tego kraju patriotą. [...] Miałem dla niego szacunek jako dla pisarza, a też człowieka dobrej woli, który robi co może, i tego szacunku nigdy się nie pozbyłem (Miłosz, 1989, ss. 103, 106).

Józef Mackiewicz urodził się 1 kwietnia 1902 roku w Sankt Petersburgu, a w 1907 roku jego rodzice przenieśli się do Wilna⁴. Rodzina Mackiewiczów zamieszkała na ówczesnych obrzeżach miasta przy ulicy Witebskiej (Vitebsko) 1. W latach 1919–1920 niespełna osiemnastoletni Józef wziął udział w wojnie polsko-bolszewickiej, był jeńcem wojennym. Po odzyskaniu wolności w 1920 roku rozpoczął studia przyrodnicze na Uniwersytecie Warszawskim, ale już w 1922 roku wrócił do Wilna i rozpoczął pracę w kierowanym przez starszego brata, Stanisława Cata-Mackiewicza, wydawanym w Wilnie w latach 1922–1939 konserwatywnym dzienniku „Słowo”. Po wybuchu II wojny światowej i wkroczeniu wojsk sowieckich do Wilna Józef (znany jako dziennikarz i reportażysta reprezentujący ideę krajowości) opublikował w kowieńskim dzienniku „Lietuvos žinios” [Wiadomości Litewskie] z 14 października 1939 roku

⁴ Pierwsza polska biografia Józefa Mackiewicza ukazała się w Krakowie w 1991 roku (Malewski, 1991; uzupełniona w 2007 roku, zob. Bolecki, 2007). Zob. także Batora i Czachowska (1997/2021).

artykuł pod wymownym tytułem *Mes vilniečiai (My, Wilnianie)* (Mackiewicz, 1939/2003). Krytyka polityki przedwojennych władz polskich⁵, a także optymistyczna reakcja Józefa Mackiewicza na przekazanie Wilna przez Związek Radziecki Republice Litewskiej została odebrana przez część społeczeństwa jako krok antynarodowy, antypolski. Mackiewicz-krajowiec jako redaktor naczelny⁶ w pierwszym numerze „Gazety Codziennej” z 25 listopada 1939 roku pisał:

Ani dziś miejsce, ani zamiaru nie mamy poruszać głębi problemu wileńskiego, jest on pełen ran, zlej krwi, miłości i nerwów, ten stary, kochany kłębek strzelający z doliny wieżycami świątyń ku niebu. Ale chyba dzieci tylko zrozumieć tego nie mogą, iż w chwili obecnej dawna „Sprawa Wilna” przeistoczyła się z problematu w dylemat. Prosty i surowy: albo SSSR, albo Litwa? ((J.M.), 1939).

Po włączeniu Litwy w skład ZSRR polskie gazety zamknięto, a Mackiewicz usunął się z życia publicznego, zarabiając na życie jako drwal i wozak. Nie porzucił pisania, choć było to bardzo niebezpieczne zajęcie⁷. Podczas kolejnej okupacji, niemieckiej, Mackiewicz opublikował kilka artykułów antysowieckich w oficjalnym „Gońcu Codziennym” (od lipca do października 1941 roku), za co został skazany przez Sąd Specjalny Armii Krajowej na karę śmierci. Wyrok został wprawdzie odwołany, ale piętno zdrajcy i kolaboranta przez lata było trudne do usunięcia. Jednak to Józef Mackiewicz jako jeden z pierwszych poznał straszną prawdę o zbrodni katyńskiej, kiedy w uzgodnieniu z dowództwem AK został członkiem jednej z ostatnich delegacji uczestniczących w ekshumacji polskich żołnierzy w Katyniu. Zapisem tego fundamentalnego, traumatycznego doświadczenia był wywiad z Józefem Mackiewiczem opublikowany w „Gońcu Codziennym” pt. *Widziałem na własne oczy* (Mackiewicz, 1943). Jego relacja „była kompletna i przemyślana, oddająca atmosferę katyńskiego cmentarzyska” (Wolsza, 2015, s. 36)⁸. W reportażowej *Sprawie mordu katyńskiego* Józef Mackiewicz napisał:

⁵ W październiku 1939 roku w Wilnie wychodziły dwie polskie gazety: „Kurier Wileński” i „Gazeta Codzienna”, które dzieliły ostre różnice polityczne. Dotyczyły one m.in. oceny klęski wrześniowej. Mackiewicz w „Gazecie Codziennej” pisał: „Polska runęła jak gmach złożony na architektonicznym błędzie. Błąd tkwił w fundamencie, w podwalinach, a nie w dwudziestym piętrze tego drapacza” (Szostakowski, 1999a, s. 4).

⁶ Józef Mackiewicz był redaktorem naczelnym od 25 listopada 1939 roku do 13 kwietnia 1940 roku. Więcej na ten temat oraz historii prasy polskiej zob. Szostakowski (1999b, s. 1, 2004).

⁷ W 1947 roku w londyńskich „Wiadomościach” Józef Mackiewicz w przypisie do opublikowanego fragmentu swojej powieści *Zaczynamy gnić* napisał: „Fragmenty z książki pt. *Dziękujemy Stalinowi za nową radosną przyszłość*, które pisałem w okresie pierwszej okupacji sowieckiej w r. 1940. Co noc odnosiłem rękopis dzienny do domku dla szpaka o specjalnym otwieranym daszku. Gdy w marcu 1941 przyleciały szpaki, musiałem przerwać pisanie. Dokończyłem już pod okupacją niemiecką” (Mackiewicz, 1947, s. 1).

⁸ W *Szukaniu ojczyzny* Czesław Miłosz o zbrodni ponarskiej pisał: „masowa zagłada nie dosięga naszej wyobraźni, gdyż jest to po prostu za dużo” (Miłosz, 1992, s. 197). Okazją do docenienia roli Józefa Mackiewicza – świadka zbrodni katyńskiej – była także pięćdziesiąta piąta (Surwiłło, 1995, ss. 1, 7) oraz

„Dacza” istotnie robi wrażenie typowej rosyjskiej willi, znanej pod tą nazwą. Takie, przed rewolucją, budowali sobie na letniska podmiejskie bogaci kupcy. Widok stąd piękny. [...] Ciężko jest pewnie umierać, patrząc w tę przestrzeń Bożą. Z werandy na przykład. Jakich to ludzi rodziły matki, którzy tu wypoczywali, później szli w las do katowskiej roboty i znów wracali na wypoczynek? Co? Jak myślicie, wróble na dachu, które teraz budujecie gniazda pod gontami? – Świergocą coś, ale nie wyrozumieć ich słów. Milczą drzewa, krzaki, rzeka płynie (Mackiewicz, 2018, s. 162)⁹.

Lata 1941–1943 to także okres najokrutniejszych zbrodni w podwileńskich Ponarach, położonych zaledwie kilka kilometrów od domu Mackiewicza w Czarnym Borze (Juodšiliai). W okresie międzywojennym było to niezwykle popularne wśród średniej klasy żydowskiej letnisko – A Szwarce Bor. Nie sposób było nie słyszeć i nie nie wiedzieć o masakrze, która miała miejsce w ponarskich lasach, nie widzieć łun znad ponarskich dołów śmierci. Te traumatyczne wspomnienia Józef Mackiewicz opublikował w 1945 roku pt. *Ponary* – „Baza” (Mackiewicz, 1945)¹⁰, a później wykorzystał w powieści *Nie trzeba głośno mówić* (Mackiewicz, 1969). Konstatował:

Żadne bydlę nie potrafi się tak dostosować do warunków, tak obłaskawić nawet przez grozę, tak do wszystkiego na świecie się przyzwyczaić, jak – człowiek. [...] Żyje tylu ich [ludzi] wokół rzeźni zwierzęcych na całym globie ziemskim, dlaczegoż by po kilku latach nie mieli się przyzwyczaić do życia w bliskości rzeźni ludzkiej? (Mackiewicz, 1945/1984, s. 20).

W maju 1944 roku, w przededniu kolejnej okupacji sowieckiej Józef Mackiewicz i Barbara Toporska¹¹ na zawsze pożegnali Wilno. Mieszkali kolejno w Warszawie, Krakowie, Wiedniu, Rzymie, Londynie, by w końcu w 1955 roku osiąść w Monachium. Józef Mackiewicz współpracował z londyńskimi „Wiadomościami” i paryską „Kulturą” (od 1951 roku) oraz z innymi pismami emigracyjnymi, m.in. białoruskimi, litewskimi, ukraińskimi, rosyjskimi oraz niemieckimi. Na emigracji Józef Mackiewicz został doceniony i uhonorowany przez rząd londyński Krzyżem Komandorskim Orderu Polonia Restituta (1971), a w 1975 roku Wydział Sławistyczny Uniwersytetu w Kansas (USA) zgłosił jego kandydaturę do literackiej Nagrody Nobla. Zmarł z powodu udaru

osiemdziesiąta czwarta rocznica tego wydarzenia opisana na łamach „Kuriera Wileńskiego” (Giedrojć, 2024, s. 7).

⁹ W 1952 roku Józef Mackiewicz zeznawał przed komisją specjalną Kongresu USA w sprawie zbrodni katyńskiej.

¹⁰ „*Ponary* – «Baza» to jedno z najbardziej zatrważających literackich świadectw jakie pozostawił po sobie Józef Mackiewicz; pełne niepokoju i wewnętrznego napięcia, porażające autentyzmem, wizualną sugestywnością i bezpośredniością w przedstawieniu jednej z najokrutniejszych zbrodni XX wieku” (Bałżewska, 2015, s. 19).

¹¹ Życiowej towarzyszce Józefa Mackiewicza, warszawiance z pochodzenia i wilnianie z wyboru, Barbarze Toporskiej, interesujący artykuł na łamach kwartalnika „Znad Wilii” poświęciła Barbara Jundo-Kaliszewska, wilnianka, doktorka z Uniwersytetu Łódzkiego, jedna ze strażniczek pamięci Mackiewiczowskiej (Jundo-Kaliszewska, 2024, ss. 19–26). Zob. także: Fedorowicz (2024a).

mózgu w Monachium w 1985 roku; został pochowany w Londynie na cmentarzu przy kościele św. Andrzeja Boboli. Na tablicy nagrobnej znalazł się napis: „Józef Mackiewicz 1902–1985. Pisarz. Jego prochy mogą być przeniesione tylko do Wilna na Rossę”¹².

W PRL aż do obalenia komunizmu twórczość i idee głoszone przez Józefa Mackiewicza były zabronione, dostępne dla nielicznych w formie wydawnictw drugiego obiegu albo bibliotecznych cimeliów. W radzieckiej Litwie jedyną formą pamięci o Józefie Mackiewiczu mogła być nieoficjalna, międzypokoleniowa pamięć rodzinna¹³. 11 marca 1990 roku Litwa proklamowała Akt Restytucji Niepodległego Państwa, a jedną z pierwszych decyzji nowej władzy, obok ustawowego wprowadzenia języka litewskiego jako języka narodowego, było zniesienie cenzury. W warunkach uwolnienia komunikacji publicznej spod władzy radzieckiej narracji historyczno-społecznej coraz silniej zaczęły przemawiać narracje równoległe i konkurencyjne do dyskursu podstawowego (tu: narodowego litewskiego) (Safronovas, 2011, ss. 337–378). Uwolniło to także zasoby pamięci o braciach Mackiewiczach, którzy niemal od razu po ogłoszeniu niepodległości „wkroczyli” na łamy polskiej prasy Litwy. Najczęściej gościli na łamach pierwszego prywatnego polskiego czasopisma, tygodnika „Znad Wilii”, a także reaktywowanego w miejsce „Czerwonego Sztandaru” – „Kuriera Wileńskiego”, jak też „Magazynu Wileńskiego”¹⁴, „Naszego Czasu”, „Roty” i in.

Co ciekawe, także Litwini zaczęli podejmować tematykę przedwojennego Wilna. Jednym z nich był Rapolas Mackonis, dziennikarz, publicysta, zaprzysięgły orędownik litewskiego Wilna. Na łamach publikacji wspomnieniowej *Iš kavinės į kavinę* [Z kawiarni do kawiarni] (Mackonis, 1994) Mackonis wspominał życie codzienne wielokulturowego miasta toczącego ostre dysputy polityczne, w tym także z Mackiewiczami, przy kawiarnianych stolikach.

Po raz pierwszy w publicznej wileńskiej przestrzeni pamięci Józef Mackiewicz pojawił się w 2002 roku. W setną rocznicę urodzin autora *Buntu rojstów* (Mackiewicz, 1938) z inicjatywy ówczesnego dyrektora Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk (obecnie Lietuvos mokslo akademijos Vrublevskių biblioteka [Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich]) we współpracy z Ryszardem Maciejkiem (Ryšard Maceikianec)¹⁵, redaktorem naczelnym „Naszego Czasu” (2001–2007; od 2007 roku

¹² Podaję za Byczyńskim (Byczyński, 2021) (w artykule znajduje się zdjęcie płyty nagrobnej). O inicjatywie przeniesienia prochów Józefa Mackiewicza i jego żony Barbary Toporskiej zob. także Jundo-Kaliszewska (2023, s. 11).

¹³ Innymi słowy: pamięć komunikacyjna. Pojęcie wprowadzone do badań nad pamięcią przez Jana Assmanna (J. Assmann, 2008).

¹⁴ Nieocenione zasługi w tym względzie miała Alwida A. Bajor (1942–2024). Zob. chociażby A.A. Bajor *Czarny Bór na skrzyżowaniu ludzkich losów. Na biograficzno-geograficznym szlaku* („Magazyn Wileński”, 2008-2009), czy *Ku pamięci wybitnych pisarzy wileńskich* (Bajor, 2018).

¹⁵ Obecnie jest redaktorem naczelnym portalu Głos z Litwy – Pogon.lt (<https://www.pogon.lt>), na którego łamach znalazły się interesujące z perspektywy niniejszego artykułu zakładki: *Czytelnia dzieł Józefa Mackiewicza* (2010) oraz *O J. Mackiewiczu i jego twórczości* (b.d.). Dziękuję Recenzentowi

wydawanego *online*) i Instytutem Polskim w Wilnie została ze zbiorów biblioteki przygotowana niewielka wystawa poświęcona Józefowi i Stanisławowi Mackiewiczom. Część zbiorów pochodziła od najbliższej rodziny pisarza: córki S. Cata-Mackiewicza – Aleksandry Niemczykowej, oraz córki J. Mackiewicza – Haliny Mackiewicz.

Kilka lat później wiele uwagi Józefowi Mackiewiczowi poświęcił znany litewski miesięcznik kulturalno-religijny „Naujasis Židiny – Aidai” [Nowe Ognisko – Echa]. W 2007 roku opublikowano tu artykuł tłumacza Jonasa Malinauskasa zatytułowany *Juozapas Mackevičius (Józef Mackiewicz) – vilnietis, nemėgęs XX amžiaus* [Józef Mackiewicz – wilnianin, który nie lubił XX wieku], w którym oprócz szkicu biograficznego autor podzielił się swoimi uwagami na temat braku dostatecznego zainteresowania Stanisławem i Józefem Mackiewiczami:

Niemal bez echa przeszła zorganizowana przez Instytut Polski pod koniec maja konferencja poświęcona dwóm wilnianom – braciom Stanisławowi i Józefowi Mackiewiczom (Stanisław Mackiewicz Cat, 1896–1966, Józef Mackiewicz, 1902–1985). Niewiele lepiej było z wystawą fotograficzną starszego z braci, która została przygotowana z tej samej okazji. Fotografie eksponowane w Instytucie Polskim i w galerii „Znad Wilii” doczekały się niewielkiego zainteresowania prasy litewskiej, jednak o tych wybitnych postaciach, wyjątkowo barwnych indywidualnościach Wilna, pisała chyba jedynie polska prasa Litwy (Malinauskas, 2007, s. 368)¹⁶.

W 2009 roku wydawnictwo Aidai [Echa], związane z „Naujasis Židiny – Aidai”, wydało *Kelias į niekur (Droga donikąd)* J. Mackiewicza w tłumaczeniu Leonardasa Vilkasa (Mackiewicz, 2009)¹⁷, a w 2015 – piętnaście lat po odnalezieniu w Wilnie rękopisu – książkę *Tiesa akių nebado (Prawda w oczy nie kole)* w tłumaczeniu Jonasa Malinauskasa (Mackiewicz, 2015c). Także w 2015 roku w numerze siódmym tego miesięcznika pojawiło się tłumaczenie publicystyki dokumentalnej *Paneriai – bazė*¹⁸ (*Ponary – „Baza”*; Mackiewicz, 2015b), zaś na początku 2016 r. artykuł wileńskiego publicysty i politologa Mariusza Antonowicza [Mariuszas Antonoviczius]:

niniejszego artykułu za informację, że red. Maciejkianiec zaprosił do współpracy Jacka Trznadla (zob. Trznadel, 2000, Trznadel, 2002, cyt. za: Fedorowicz, 2024a, s. 58).

¹⁶ Jeśli nie podano inaczej, cytaty z języka litewskiego przetłumaczyła M.K.

¹⁷ 25 marca 2010 roku w Instytucie Polskim w Wilnie (wówczas przy ul. Didžioji [Wielka] 23) odbyła się prezentacja wydanej przez wydawnictwo Aidai przetłumaczonej na litewski książki Józefa Mackiewicza *Droga donikąd*. W prezentacji udział wzięli dr Teresa Dalecka z Centrum Polonistycznego Uniwersytetu Wileńskiego oraz tłumacz Leonardas Vilkas. Więcej na ten temat zob. Grašytė (2015); *Lenkijos institute* (2010).

¹⁸ Po raz pierwszy został przetłumaczony na język litewski już w roku 1993 przez historyka z Uniwersytetu Kłajpedzkiego Vygantasa Vareikisa (Mackiewicz, 1993) i opublikowany na łamach tygodnika „Šiaurės Atėnai” [Ateny Północy]. Zigmas Vitkus (2017) podaje także, że w niepodległej Litwie pierwszym autorem artykułu o J. Mackiewiczzu był historyk Arūnas Bubnys, obecnie dyrektor generalny Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy.

[...] wydanie w XXI w. książki [*Prawda w oczy nie kole* – M.K.] po polsku i po litewsku pozwala wszystkim, którym bliska jest Wileńszczyzna, spojrzeć na wydarzenia lat 1939–1940 z dystansem. Pod tym względem szczególnie ważne jest to, że w książce został przedstawiony punkt widzenia na politykę Litwy na Wileńszczyźnie z pozycji nielitewskiej, której bardzo brakuje w literaturze litewskiej. To pozwoli stworzyć bardziej wyczerpujący i bardziej prawdziwy obraz sytuacji tamtego okresu, który do tej pory tłumili historiograficzne narracje nacjonalistów litewskich albo polskich (Antonowicz, 2016, s. 20).

W podobnym duchu wypowiadał się politolog Virgis Valentinavičius na łamach internetowego litewskiego portalu informacyjnego Delfi.lt w kontekście uroczystości odsłonięcia tablicy pamiątkowej na fasadzie rodzinnego domu Mackiewiczów i kamienia pamiątkowego przy domu Józefa i Barbary Toporskiej w Czarnym Borze:

Wilno i Litwa w końcu z pewną nieśmiałością spłacają stare długi, jednak ta zapłata za niespełnioną miłość przychodzi zbyt późno, w atmosferze kontrowersji, które nieodłącznie towarzyszyły J. Mackiewiczowi za życia. Optymizmem napawa fakt, że to wspólny projekt intelektualistów polskich i litewskich. Smutne jest to, że aktywnie wyrażany szacunek dla tego człowieka jak na razie ogranicza się do wąskiego grona znawców i entuzjastów – przede wszystkim grona czasopisma „Naujasis Židinys – Aidai” oraz Polskiego Klubu Dyskusyjnego – i nie trafia do szerszej publiczności (Valentinavičius, 2018).

Z powodu swojej krytycznej i konsekwentnie niezależnej postawy Józef Mackiewicz był pisarzem „niewygodnym”, także „niewygodnym kronikarzem Wileńszczyzny” – jak go określił publicysta Gediminas Šulcas (2017). Bo i prawda, którą dzielił się Józef Mackiewicz w swoich książkach, bywała trudna do przyjęcia, czego znakomitym przykładem jest wileńska trylogia składająca się z powieści *Droga donikąd* (Mackiewicz, 1955), *Nie trzeba głośno mówić* (Mackiewicz, 1969) oraz *Prawda w oczy nie kole* (Mackiewicz, 2002), przenikliwie i bezkompromisowo diagnozująca zmiany polityczno-społeczne w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1938–1944¹⁹:

Powieści wojenne Józefa Mackiewicza dokumentują koniec pewnej formy myślenia o Bogu, o ziemi, o cywilizacji. Referują przełomowy etap w rozwoju chrześcijaństwa w wydaniu nie tylko polskim, ale i światowym. Wydaje się, że Józef Mackiewicz zabił mit. Bo jego Litwa to żaden „matecznik polskości”, ale przedsiónek Łukijomowskiej tiumy, Workuty, Pamiru i Magadanu. A jeśli dodamy w twórczości pisarza Katyń i Ponary, apokalipsa się dopełni (Żakiewicz, 2023, s. 111).

Litewska filozof Nerija Putinaite, oskarżana o brak patriotyzmu, z czym zderzyła się po opublikowaniu monografii *Nugenėta pušis: ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje* [Sosna bez gałęzi: ateizm jako forma samookreślenia w Litwie

¹⁹ *Droga donikąd* to „artystyczny dokument” o pierwszej sowieckiej okupacji w Wilnie (1940–1941), *Nie trzeba głośno mówić* ukazuje losy Wilna i Wileńszczyzny pod okupacją nazistowską, a *Prawda w oczy nie kole* opowiada o wilnianach w latach 1938–1940.

radzieckiej], w publicystycznym artykule dla portalu informacyjnego 15min.lt deklarowała, że „patriotyzm oddzielony od prawdy jest jałowy” i w kontekście litewskiej premiery książki *Prawda w oczy nie kole* powoływała się na postać Józefa Mackiewicza, który zdemitologizował „sowiecki obraz Litwina jako ofiary Polaków”:

Patriotyzm oparty na prawdzie bywa nazywany „oczernianiem narodu”. Jednak tylko on naród umacnia i pozwala mu się zmieniać, stawać się lepszym, rozumieć i nazywać swoje błędy, uwolnić się od przywar i przygotować na wyzwania przyszłości. To on tworzy jedność narodu, gdyż prowadzi do wyjaśnienia bez przemilczeń i do wiary, że można odważnie patrzeć sobie nawzajem w oczy (Putinaité, 2016).

Na reakcję środowiska narodowego nie trzeba było długo czekać. W „odwecie” za „tendencyjną, demagogiczną, obrażającą litewski honor” książkę Józefa Mackiewicza portal Slaptai.lt rozpoczął publikowanie *Vilniaus Golgota* [Wileńska Golgota] Mykolas Biržiški – wydanej w 1930 roku książki upamiętniającej „dzieła i męczeństwo” Litwinów w latach 1919–1929 (Biržiška, 1930; por. *Tiesa akių nebado: Vilniaus golgota*, 2016). W 2016 roku na łamach czasopisma literackiego „Metai” [Rok] w numerze 5–6 nestor litewskiego językoznawstwa Arnoldas Piročkinas odniósł się do publikacji N. Putinaité oraz postaci J. Mackiewicza, pytając:

Czy wspominany [przez N. Putinaité – przyp. M.K.] Polak w swojej książce [*Prawda w oczy nie kole* – przyp. M.K.] odkrył prawdę o Litwinach? Tak się składa, że mówienie prawdy dalekie jest od postawy patriotycznej. Prawdę może objawiać także wróg narodu. [...] Naród litewski może szczerze żałować, że jego synowie zgrzeszyli wobec Żydów. Grzechów wobec Polaków, Niemców, czy Rosjan nie trzeba pamiętać, a wobec Żydów – tak (Piročkinas, 2016).

Dwa lata później, w jubileuszowym roku stulecia Republiki Litewskiej (1918–2018), miesięcznik „Metai” w numerze 2 zamieścił relację z dyskusji na temat różnorodności językowej literatury Litwy. Jeden z uczestników, historyk kultury Darius Kuolys, podkreślił: „Tłumaczenia i najnowsze badania odkryły przed nami inne Wilno, to dziewiętnastowieczne i to z pierwszej połowy dwudziestego wieku z Mojsze Kulbakiem, Czesławem Miłoszem, Józefem Mackiewiczem, Abrahamem Suckewerem. Cieszy nas ta cała różnorodność” (cyt. za: Kuolys i in., 2018).

W 2016 roku publicysta Antoni Radczenko, aktywnie zaangażowany w odbudowę pamięci Józefa Mackiewicza w Litwie, na łamach portalu kulturalno-informacyjnego Bernardinai.lt pytał prowokacyjnie: „Czy Mackiewicz znalazłby dzisiaj przyjaciół?” (Radczenko, 2016). Uczestnicy spotkania promującego wspomniane wyżej litewskie wydanie książki *Prawda w oczy nie kole* (historyczka sztuki dr Giedrė Jankevičiūtė, doc. Nerijus Šepetys, politolog Mariusz Antonowicz oraz prof. Andrzej Pukszt) skonstatowali, że wprawdzie Mackiewicz powraca do Polski i do Litwy, ale nadal jest mało znany i dla wielu czytelników trudny do przyjęcia. „A przecież nawet w najcięższych czasach pisarz potrafił mówić prawdę, co stanowi największą wartość

jego tekstów”, podkreślał N. Šepetys (Radczenko, 2016). Właśnie ten aspekt postawy etyczno-moralnej wyrażonej w twórczości J. Mackiewicza stał się mottem Fundacji Wileńszczyzna [Vilniaus krašto fondas], domu Mackiewicza w Czarnym Borze, strony internetowej i dwumiesięcznika „Jedynie Prawda Jest Ciekawa”²⁰. Redaktorzy pisali o sobie w duchu wspólnotowym:

Jesteśmy młodym, doświadczonym, pełnym zaangażowania i autentycznej pasji zespołem, który podjął się wyjątkowo trudnego i prestiżowego wyzwania i zadania: odnaleźć na nowo biografie i ocalić od zapomnienia postać jednego z najsłynniejszych publicystów XX wieku – Józefa Mackiewicza. [...] Zapraszamy również Państwa na nasz rozwijający się portal internetowy o Józefie Mackiewiczu, który jest naturalną kontynuacją dwumiesięcznika „Jedynie prawda jest ciekawa”. To miejsce spotkania ludzi myślących, ciekawych świata, nieobojętnych na sprawy przeszłości, teraźniejszości i przyszłości” („O redakcji”, 2024).

W grudniu 2018 roku w Domu Kultury Polskiej w Wilnie zorganizowano polsko-litewską konferencję *Józef Mackiewicz – specjalista od prawd niewygodnych*²¹. Debatowano o Józefie Mackiewiczu jako pisarzu politycznym, reportażystie, przyrodniku, podkreślano jego antykomunizm i antytotalitaryzm, a przede wszystkim aktualność podejmowanych przez Mackiewicza tematów, o których „trzeba głośno mówić”. Moderatorem dyskusji o „ostatnim obywatelu Wielkiego Xięstwa Litewskiego” był Antoni Radczenko, który podczas otwarcia konferencji podkreślił, że

Mackiewicz zawsze stawał po stronie słabszych; bronił Litwinów przed szykanami władz polskich, a po przyłączeniu Wilna do Litwy, bronił Polaków przed szykanami władz litewskich; był zawsze orędownikiem dialogu polsko-litewskiego (Mackiewicz, 2018).

Wyczerpująca relacja w języku litewskim ukazała się także w „Šiaurės Atėnais” [Ateny Północy] pt. *Józef Mackiewicz: „Tik tiesa yra įdomi”* [Józef Mackiewicz: „Tylko prawda jest ciekawa”] (Radczenko, 2019a)²².

Oficjalnie Rok Józefa Mackiewicza w Litwie zainaugurowano 21 stycznia 2022 roku. Inauguracja miała ważny wymiar polityczny. W delegacji polskiej znaleźli się przede wszystkim politycy, posłowie, dyplomaci (m.in. ówczesna wicemarszałek Sejmu Małgorzata Gosiewska, szef kancelarii prezesa Rady Ministrów Michał Dworczyk, przedstawiciele polskiego parlamentu; więcej zob. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, 2022). Stronę litewską reprezentowali przedstawiciele i działacze społeczności pol-

²⁰ „Dzisiaj za bodaj najczęściej przywoływany cytat z Mackiewicza uznać należy zdanie «Jedynie prawda jest ciekawa» zaczerpnięte z artykułu *Literatura contra faktologia* drukowanego pierwotnie na łamach paryskiej „Kultury” w 1973 roku, a rozpropagowane swego czasu przez jednego z najbardziej zasłużonych mackiewiczologów – Włodzimierza Boleckiego” (Bałżewska, 2020, s. 205).

²¹ Z udziałem gości z Polski i Litwy, m.in. Jerzego Targalskiego, Marka Klecela, Leonardasa Vilkasa, Andrzeja Pukszyty, Alwidy Bajor, Rafała Dzieciołowskiego. Więcej na ten temat zob. Mackiewicz (2018).

²² Tekst przedrukował także portal Bernardinai.lt, zob. Radczenko (2019b).

skiej w Litwie oraz tłumacz i opozycjonista Leonardas Vilkas²³. Goście z Polski prezentowali ówczesne władze oraz główną siłę polityczną (Zjednoczoną Prawicę), wykorzystującą w polityce pamięci konsekwentny antysowietyzm Józefa Mackiewicza. Litewscy gospodarze reprezentowali działaczy i strażników pamięci. Delegacja złożyła kwiaty przy kamieniu pamiątkowym w podwileńskiej kolonii letniskowej Czarny Bór w sąsiedztwie domu Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej (więcej zob. Akińczo, 2022)²⁴.

Czarny Bór²⁵ wielokrotnie powracał w powojennej twórczości Mackiewicza (np. w *Drodze donikąd* i *Nie wolno głośno mówić*). Zniszczoną w czasach komunistycznych Mackiewiczówkę (zob. *Dom Józefa Mackiewicza w Czarnym Borze*, b.d.) odbudowano ze środków Senatu RP i Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie”. Działa tu Ośrodek Pracy Twórczej im. Józefa Mackiewicza. Dom Mackiewiczów to interesujący przykład ożywienia pamięci tego miejsca dzięki zaangażowaniu młodego pokolenia Polaków litewskich z Fundacji Wileńszczyzna, realizowanym tam projektem edukacyjnym (lekcje literatury polskiej), naukowym (konferencje), a także informacyjnym (programy informacyjno-kulturalne emitowane w nadającej w Litwie polskiej telewizji publicznej TVP Wilno).

Od 2019 roku Fundacja Wileńszczyzna (powołana do życia w 2007 roku) prowadzi portal internetowy *Jedynieprawda.org*²⁶ poświęcony Józefowi Mackiewiczowi, przybliżając wielowątkową biografię i działalność niezłomnego w swych przekonaniach wileńskiego pisarza i publicysty. Portal i towarzyszące mu media społecznościowe są dofinansowywane ze środków Kancelarii Prezesa Rady Ministrów RP w ramach ogłaszanych konkursów oraz Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie”.

Kolejnym elementem obchodów Roku Józefa Mackiewicza w Litwie była konferencja w Domu Kultury Polskiej w Wilnie. „Myśliciel, szukający sposobów budowania trwałej i silnej cywilizacji i demokracji. Podziwiany nadal, wiele lat po śmierci, budzący emocje autorytet nietuzinkowy”, charakteryzowała Józefa Mackiewicza wicemarszałek Gosiewska, inaugurując dyskusję polskich i litewskich historyków *Józef Mackiewicz*

²³ Na kanale Muzeum Historii Polski na YouTube został udostępniony film *Józef Mackiewicz. W poszukiwaniu prawdy* (scenariusz i reżyseria Jarosław Mańka; Mańka, 2022), z udziałem m.in. wspomnianego Leonardasa Vilkas, opozycjonisty Ligi Wolności Litwy [Lietuvos laisvės lyga] współpracującej z Solidarnością Walczącą Kornela Morawieckiego.

²⁴ Leonardas Vilkas w publikacji *Mackiewiczowski antynacjonalizm a współczesna Litwa* przywołał postać znanego litewskiego historyka i wykładowcy Alfredasa Bumblauskasa, który podczas uroczystości odsłonięcia kamienia pamiątkowego w Czarnym Borze w grudniu 2017 roku powiedział: „Obecnie na Litwie dokonuje się pewien przełom w myśleniu, o czym świadczy upamiętnienie Józefa Mackiewicza w Wilnie i w Czarnym Borze, a także fakt, że polscy i litewscy historycy coraz częściej znajdują wspólny język w drażliwych kwestiach dotyczących stosunków między oboma narodami” (Vilkas, 2024, s. 785).

²⁵ O współczesności i dziedzictwie Czarnego Boru zob. Jurewicz (2024).

²⁶ Więcej zob. bezpośrednio na: <https://jedynieprawda.org/> (*Jedynie prawda jest ciekawa*, b.d.-a), <https://www.facebook.com/jedynieprawda> (*Jedynie prawda jest ciekawa*, b.d.-b).

z perspektywy XXI wieku (*Litwa: W Wilnie zainaugurowano*, 2022). Andrzej Puksztó, znany politolog z Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie, podkreślił konieczność odkrywania postaci i twórczości Mackiewicza nie tylko w środowisku litewskim, ale także polskim. Delegacja polskiego Sejmu upamiętniła Mackiewicza w Czarnym Borze i na dawnej ul. Witebskiej, złożyła kwiaty przy Mauzoleum Matki i Serca Syna oraz w kaplicy powstańców styczniowych na Rossie. W ramach wydarzeń towarzyszących polska delegacja oddała hołd ofiarom tragicznych wydarzeń z 13 stycznia 1991 roku.

Obchody Roku Józefa Mackiewicza trafiły na przygotowany przez tłumaczy, literaturoznawców, politologów i dziennikarzy grunt. Do 2022 roku na język litewski przetłumaczono następujące książki Mackiewicza: *Droga donikąd* (*Kelias į niekur*, tłum. Leonardas Vilkas; Mackiewicz, 2009); *Prawda w oczy nie kole* (*Tiesa akių nebado*, tłum. Jonas Malinauskas; Mackiewicz, 2015c), *Nie trzeba głośno mówić* (*Nereikia kalbėti garsiai*, tłum. Aldona Baliulienė; Mackiewicz, 2015a) oraz fragmenty *Lewa wolna* w antologii „*Litwo, nasza Matko Miła...*” *Antologia literatury o Litwie* (Kożeniaszkie i in., 1996, ss. 485–495). Wiele miejsca Józefowi Mackiewiczowi w monografii *Mity i ir poezijos žemė. Lietuva lenkų literatūroje* [Ziemia mitów i poezji. Litwa w literaturze polskiej] poświęcił wybitny litewski polonista i lituanista Algis Kalėda (2015, ss. 139–151). Józef Mackiewicz i jego brat Stanisław po wielokroć (i nie tylko z powodu obchodów rocznicowych) byli przywoływani przez Tomasza Venclovę, dom braci Mackiewiczów znalazł swoje miejsce w przewodniku po Wilnie (Venclova, 2009b, s. 59), a ich biogramy w leksykonie kultury i dziejów Wilna *Vilnius: A Guide to Its Names and People* (Venclova, 2009a, s. 258)²⁷. W 2018 roku litewski portal Wileńskiej Okręgowej Biblioteki Publicznej im. Adama Mickiewicza [Vilniaus apskrities A. Mickievičiaus viešojo biblioteka] promujący dziedzictwo i kulturę Wileńszczyzny, Vilnijos vartai [Wrota Wileńszczyzny]²⁸, jeszcze przed Rokiem Józefa Mackiewicza zamieścił biografię i bibliografię Józefa Mackiewicza oraz listę najważniejszych opracowań literaturoznawczych na jego temat autorstwa Ireny Baranovskiej (Baranovskaja, 2018). Instytut Polski w Wilnie wspólnie z Leonardasem Vilkasem zapoznawał z twórczością Mackiewicza na kanale YouTube w ramach cyklu promującego literaturę polską „Rozczytani”, odcinek XVI (Lenkijos institutas Instytut Polski w Wilnie, 2022). Przywoływany wcześniej miesięcznik kulturalno-literacki „Metai” w ramach upamiętnienia sto dwudziestej rocznicy urodzin Józefa Mackiewicza zamieścił tekst *Zaczynamy gnić* w tłumaczeniu Rimvydas Strielkūnasa (Mackiewicz, 2022, ss. 124–130).

Bardzo ważną rolę w transmisji pamięci o Józefie Mackiewiczu odegrały mass media: radio, telewizja, Internet. Aktywność radia i telewizji wzrosła w 2021 roku. Oddział TVP Wilno przygotował wiele materiałów informacyjnych na temat J. Mac-

²⁷ Interesujące, że to Stanisław Mackiewicz – w przeciwieństwie do swojego młodszego brata Józefa – znalazł swoje miejsce także w *Litewskiej encyklopedii powszechnej online* (Šostakovski, 2018).

²⁸ Portal: Vilnijos vartai – Vilniaus apskrities kraštotyra (b.d.).

kiewiczza²⁹, litewska telewizja publiczna w programie dla mniejszości narodowych opisywała przedsięwzięcia związane z Rokiem Mackiewicza³⁰, pisarz był także bohaterem audycji radiowych: polskich (audycja „Santara” [Zgoda] radia „Znad Wilii”), sporadycznie litewskich³¹.

7 września 2022 roku w Domu Kultury Polskiej w Wilnie odbyła się kolejna rocznicowa konferencja naukowa pt. *Świadkowie Katynia: Józef Mackiewicz, Stanisław Swianiewicz*³², której towarzyszył program edukacyjny dla nauczycieli³³. Organizatorami konferencji byli: Fundacja „Pomoc Polakom na Wschodzie” im. Jan Olszewskiego, Uniwersytet Witolda Wielkiego w Kownie oraz Stowarzyszenie Polonistów na Litwie. Projekt został sfinansowany ze środków Kancelarii Prezesa Rady Ministrów RP w ramach konkursu „Polonia i Polacy za Granicą 2022”. Promocja tomu pokonferencyjnego pt. *Wilnianie, świadkowie Katynia, emigranci. Stanisław Swianiewicz i Józef Mackiewicz* pod redakcją Ilony Lewandowskiej i Andrzeja Pukszy (Lewandowska & Pukszo, 2023), wymienianych kilka razy przy okazji innych działań na rzecz pamięci Mackiewiczowskiej, odbyła się w Ambasadzie RP w Wilnie, a publikację ponownie sfinansowała Kancelaria Prezesa Rady Ministrów w ramach konkursu „Polonia i Polacy za Granicą 2023” za pośrednictwem Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie” im. Jana Olszewskiego. Warto w tym miejscu przypomnieć, że już w pięćdziesiątą piątą rocznicę zbrodni katyńskiej na łamach „Kurier Wileńskiego” 6 czerwca 1995 roku pojawiła się relacja redaktora Jerzego Surwiłły z uroczystych obchodów. W pierwszym akapicie autor przywołał postać Józefa Mackiewicza:

Pierwsza oficjalna, wydrukowana wiadomość o zamordowaniu polskich oficerów w Katyniu przez NKWD dotarła do Wilna już w 1943 r. dzięki znanemu literatowi i dziennikarzowi wileńskiemu Józefowi Mackiewiczowi. Propozycję udania się tam otrzymał on od Niemców, którzy w kwietniu 1943 r. odkryli groby ofiar mordu. Po skontaktowaniu się z polskim podziemiem – wileńskim AK, Mackiewicz otrzymał na to przyzwolenie i udał się do Katynia w składzie misji Międzynarodowego Czerwonego Krzyża [...]. (Surwiłło, 1995, s. 1).

²⁹ Np. Litwini znają Józefa Mackiewicza bardziej jako pisarza niż publicystę (Radczenko, 2022).

³⁰ Zob. np. cykl „Jak się masz, sąsiedzie” i programy *O Ptaszniku z Wilna słów kilka. Jak na Wileńszczyźnie pielęgnuje się pamięć o Józefie Mackiewicz* (Malinowski, 2022) czy *Na tropach bohaterów „Drogi donikąd” Józefa Mackiewicza* (Malinowski, 2023).

³¹ Zob. np. audycje „Santara”: *Rozpoczęły się obchody Roku Józefa Mackiewicza* (Dunajewska, 2022c); *Józef Mackiewicz – autor sloganu „Tylko prawda jest ciekawa”* (Dunajewska, 2022b); *Dzięki projektowi „Lekcje w Mackiewiczówce” uczniowie poznają życie i twórczość Józefa Mackiewicza* (Dunajewska, 2022a); także *Literatų garbės sienoje atidengiama meninė lentelė vilniečiui rašytojui Jozefui Mackiewiczui* (2023) oraz *W Wilnie – odsłonięcie tablicy pamiątkowej poświęconej Józefowi Mackiewiczowi* (2023).

³² Wyczerpująca relacja ukazała się także w magazynie „Kurier Wileńskiego” („Pamięci ostatnich obywateli”, 2024, ss. 16–17).

³³ *Droga donikąd* Józefa Mackiewicza znajduje się w programie szkolnym klas starszych na Litwie.

Na zakończenie Roku Józefa Mackiewicza Instytut Pamięci Narodowej wydał kalendarz *Wilno Józefa Mackiewicza na rok 2023 (IPN wydał kalendarz, 2022)*³⁴, którego prezentacja odbyła się w Ambasadzie RP w Wilnie 16 grudnia 2022 roku z udziałem Tomasza Balbusa z wrocławskiego oddziału IPN (KW, 2022). Początek roku 2023 także nawiązywał do postaci Mackiewicza, a to za sprawą wizyty w Wilnie delegacji IPN z dyrektorem Karolem Nawrockim na czele³⁵. Wizyta rozpoczęła się od spotkania z Arūnasem Bubnysem, dyrektorem Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy [Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras] na terenie Parku Pamięci w wileńskich Tuskulanach (Tuskulėnai), gdzie pod koniec XX wieku odkryto masowe groby ofiar zbrodni sowieckich. Podczas premiery filmu *Czarny sufit* (produkcja IPN o Józefie Mackiewicz; Biedrzycki, 2022) w Domu Kultury Polskiej dyrektor IPN powiedział:

Dziś, z perspektywy XXI wieku jesteśmy świadkami tego, jak rosyjskie czołgi, często pod czerwoną gwiazdą, pod sierpem i młotem, z propagandą niemal z czasów sowieckich z lat 20. i 30., nadal niszczą wolny świat, zagrażają wolności na całym globie. Mackiewicz to wiedział (Lewandowska, 2023, s. 11).

Jakże aktualnie brzmią w tym kontekście słowa Grzegorza Łukomskiego z UAM w Poznaniu:

Mackiewicz miał możliwość obserwowania narodzin systemu bolszewickiego, był naocznym świadkiem jego początkowego stadium, a nawet więcej, należał do jakże licznej grupy pierwszych ofiar nowego ładu społeczno-kulturowego. I pozostawił przejmujące świadectwo. Stał się jednym z pierwszych sowietologów. Obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego był bowiem z racji bliskości geograficznej polem doświadczalnym rodzącego się totalitaryzmu. Pisarz stawiał przenikliwe diagnozy, które pozostają aktualne także współcześnie (Łukomski, 2024, s. 185).

Jednym z ostatnich akordów jubileuszowych była zorganizowana 26–27 września 2023 roku w Czarnym Borze przez Centrum Polonistyczne Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Wileńskiego, Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, Katedrę Filologicznych Badań Interdyscyplinarnych i Książnicę Białostocką konferencja *Barbara Toporska i Józef Mackiewicz – fenomen pisarskiego duetu. Odrębność – relacje – wpływy (Zaproszenie, 2023)*. Już w 1994 roku na łamach „Kuriera Wileńskiego” Danuta Piotrowicz, ps. Danuta Werowska (1994a, 1994b), podkreślała brak informacji o Józefie Mackiewicz i Barbarze Toporskiej-Mackiewiczowej, który symbolicznie (w cyklu „Vilniana”) próbowała uzupełnić. O wartości tej publikacji 34 lata później napisała wileńska polonistka Irena Fedorowicz³⁶:

³⁴ Więcej na temat publikacji zob. Kotecki (2023).

³⁵ Zob. także: „Niezwyczajna postać” (2023).

³⁶ W kontekście niniejszego artykułu należy przywołać jeszcze jedną cenną publikację tej autorki *Recepcja twórczości Józefa Mackiewicza na Litwie w XX i XXI wieku* (Fedorowicz, 2024b).

Tym większą wartość ma publikacja Werowskiej (Piotrowicz), dzięki której czytelnik wileński jeszcze w 1994 r. mógł poznać sylwetki niezwyklej pary literatów, związanej z Wilnem i Wileńszczyzną. Oboje opuścili kraj 50 lat wcześniej, w 1944 r., uciekając przed sowieckimi represjami. Zostawili dom w Czarnym Borze, na skraju Puszczy Rudnickiej, Józef zostawił też na zawsze swoją córkę Idalię, urodzoną ze związku z Wandą Żyłowską. Właśnie ta córka stała się łączniczką pomiędzy Mackiewiczem i jego żoną Barbarą Toporską a ziemią, na której on mieszkał ponad 30 lat, ona – około 10 (Fedorowicz, 2024a, s. 49).

Z inicjatywy Instytutu Polskiego w Wilnie 11 października 2023 roku na wileńskiej starówce na ścianie ulicznej galerii w Zaułku Literackim (Literatų g.) odsłonięto marmurową tabliczkę Józefa Mackiewicza z jego życiowym mottem „Jedynie prawda jest ciekawa” autorstwa wilmianina Rafała Pieślaka. Wydarzeniu towarzyszyła debata *Tylko prawda jest ciekawa. Aktualność myśli Józefa Mackiewicza* w Domu Sygnatariuszy [Signatarų namai], którą zwieńczyła optymistyczna konstatacja o rosnącej popularności jego twórczości w Litwie³⁷. O wydarzeniu informowały media polskie i litewskie, w tym litewska telewizja publiczna LRT (*Literatų garbės sienoje*, 2023)³⁸.

3. Wnioski

Zaprezentowane powyżej praktyki zaangażowania oraz osoby i środowiska biorące udział w transmisji pamięci Józefa Mackiewicza w niepodległej Republice Litewskiej pozwalają na wyciągnięcie następujących wniosków:

1. W niepodległej Litwie pamięć Józefa Mackiewicza ewoluowała:
 - od marginalnego elementu zamkniętych zasobów pamięci rodzinnej i środowiskowej po pamięć oficjalną (obchody rocznicowe z udziałem władz) ugruntowującą znaczenie dorobku i filozofii politycznej Mackiewicza;
 - od przekazu międzypokoleniowego wewnątrz społeczności polskiej do obecności w ogólnolitewskich mediach tradycyjnych (radio i telewizja), Internecie³⁹ (kanały społecznościowe, strony internetowe), programie szkolnym (kanon kształcenia), w sferze symbolicznej i władzy; innymi słowy od pamięci komunikacyjnej w kierunku pamięci kulturowej Litwy (przede wszystkim Wilna i Wileńszczyzny);

³⁷ Udział w debacie wzięli Mindaugas Kvietkauskas (Uniwersytet Wileński, były minister kultury), Andrzej Pukszo (Uniwersytet Witolda Wielkiego w Kownie), Leonardas Vilkas (tłumacz).

³⁸ Zob. także Giedrojc (2023, s. 16); „Tylko prawda jest ciekawa” (2023, s. 4).

³⁹ „Internet jest dziś także miejscem wyrastającym nie tylko na istotny nośnik pamięci, lecz także przestrzeń kreowania jej nowych form i postaci” (Malicki, 2011, s. 255).

- od pamięci ekskluzywnej – cechującej grupę strażników przeszłości, do inkluzywnej – promującej otwartość i dostępność do działań Mackiewiczowskiej wspólnoty pamięci.
- 2. Dzięki aktywizacji strażników i liderów pamięci skoncentrowanych wokół idei odbudowy domu Mackiewicza w Czarnym Borze doszło do konsolidacji środowiska polskiej inteligencji w Litwie, co zaowocowało licznymi inicjatywami (praktykami) edukacyjno-kulturalnymi (przede wszystkim Fundacji Wileńszczyzna oraz TVP Wilno), a Mackiewiczówka nabrała symbolicznego charakteru *lieu de mémoire*.
- 3. Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości zaczęły zmieniać się praktyki zaangażowania w przywracanie pamięci Józefa Mackiewicza:
 - od niewielkiego zasięgu spotkań popularyzatorskich, wystaw i publikacji w prasie polskiej („Kurier Wileński”, „Magazyn Wileński”, „Znad Wilii”) do działań wykraczających poza sferę języka i odbiorcy polskiego, do czego aktywnie przyczynili się tłumacze książek Józefa Mackiewicza, litewscy poloniści, działacze społeczno-kulturalni, dziennikarze;
 - na podstawie przytoczonych przykładów praktyk zaangażowania można zauważyć zmianę w podziale pracy mnemonicznej, którą realizują obecnie wyspecjalizowani, profesjonalni działacze pamięci (naukowcy, wykładowcy, nauczyciele, muzealnicy, dziennikarze); mniejsza rola przypada miłośnikom historii i kultury czy działaczom społecznym, co było charakterystyczne dla pierwszego dziesięciolecia niepodległej Litwy.
- 4. Wyraźnie ukształtowana, choć niejednorodna jest polska (Polaków z Litwy) wspólnota pamięci Józefa Mackiewicza:
 - jest ona zróżnicowana pokoleniowo, pogładowo, skupia osoby o różnym doświadczeniu historycznym, poziomie i rodzaju wykształcenia itd.;
 - ma kilku liderów/liderek pamięci, co jest dość charakterystyczne dla osób dorastających w niepodległej Litwie, wykształconych (w Polsce lub w Litwie), o silnej identyfikacji polskiej i regionalnej (w sensie dziedzictwa szeroko rozumianej Litwy), niekoniecznie mieszkających w Litwie, swobodnie przemieszczających się w obrębie realizowanych praktyk pamięciowych (np. organizowania konferencji, upamiętnień, festiwali, aktywności artystycznej i naukowej), wzmacniających w ten sposób swoją tożsamość oraz realizujących powinności pamięciowe;
 - jej nadrzędnym celem jest traktowana całościowo prezentacja oraz popularyzacja postaci i dorobku Józefa Mackiewicza: człowieka, pisarza, publicysty i filozofa⁴⁰, głównie w polskim obiegu kulturowym, ale nie tylko w języku polskim (także litewskim).

⁴⁰ W ostatnich latach dominantę stanowiły wątki antysowieckie, antykomunistyczne i wolnościowe, które są zapewne rezultatem niestabilnej sytuacji geopolitycznej (wojna Rosji z Ukrainą) oraz polityki pamięci promowanej przez rząd Zjednoczonej Prawicy w latach 2015–2023.

5. Zgodnie z definicją L.M. Nijakowskiego działania popularyzatorskie podejmowane przez środowisko litewskie (w znaczeniu etnicznym lub regionalnym) także można nazwać działaniami wspólnotowymi (np. osoby związane z miesięcznikiem „Naujasis Židiny – Aidai”, Polskim Klubem Dyskusyjnym, Fundacją im. Jerzego Giedroycia, Związkiem Pisarzy Litewskich, portalem Pogoń, uniwersytetami); ich nadrzędnym celem jest przede wszystkim popularyzowanie filozofii politycznej oraz konsekwentnej postawy moralno-etycznej Józefa Mackiewicza⁴¹.
6. Zainteresowanie postacią Józefa Mackiewicza jest procesem trwałym:
 - początkowo to proces jedynie oddolny (dzięki zainteresowaniu i zaangażowaniu m.in. tłumaczy, działaczy opozycji antykomunistycznej, literaturoznawców, nauczycieli, dziennikarzy;
 - wraz z podniesieniem rangi polityki pamięci realizowanej w Republice Litewskiej oraz Rzeczypospolitej Polskiej transmisja pamięci o Józefie Mackiewiczu została wzmocniona; istotną rolę w tym procesie odegrała i odgrywa społeczność polska w Litwie oraz przedstawiciele środowisk antysowieckich.
7. Pamięć o Józefie Mackiewiczu nie pełni wprawdzie kluczowej roli dla pamięci społecznej Polaków w Republice Litewskiej, jest jednak ważną składową pamięci Wilna i Wileńszczyzny dotyczącej II wojny światowej: okupacji (przede wszystkim sowieckiej), zbrodni katyńskiej, Holokaustu, deportacji; to przestrzeń traumatycznego doświadczenia łączącego wszystkie grupy etniczne Litwy⁴², gdyż „Europa Środkowa drugiej połowy XX wieku to [...] nie tylko Europa zamordowanych, ale również przesiedlonych; Europa utraconych bliskich i współobywateli, ale również utraconych domów i ojczyzn” (Wylegała, 2014, s. 9).

Procesy transmisji pamięci są wyznacznikiem trwałości kulturowo-społecznej każdego społeczeństwa. Zaprezentowana w niniejszym artykule wielość i różnorodność praktyk zaangażowania ukazała duży potencjał polskiej wspólnoty pamięci o Józefie Mackiewiczu wspieranej przez inne społeczności działające w tym samym celu. Ogłoszenie Roku Józefa Mackiewicza nie zaowocowało wypracowaniem wspólnego (polsko-litewskiego)⁴³ projektu obchodów popularyzującego w Republice Litewskiej kulturowe dziedzictwo przekraczające dzisiejsze granice państwowe i etniczne. Głos Mackiewicza-reportażysty z *Buntu rojstów* dekonstruuujący mit tzw. Kresów Wschodnich nie wybrzmiał dostatecznie ani w polskiej, ani w litewskiej narracji pamięciowej. W Polsce postać i twórczość pisarza zostały wpisane w aktualną politykę pamięci: antysowiecką, antykomunistyczną, niezłomną, zrywającą z tzw. pedagogiką wstydu;

⁴¹ Wyodrębnione w pkt. 4 i pkt. 5 wspólnoty nie mają sztywnych granic, a podział ma znaczenie porządkujące.

⁴² Więcej na ten temat zob. Snyder (2018).

⁴³ Mam na myśli polsko-litewskie działania w ramach Roku Czesława Miłosza (2011) i Roku Powstania Styczniowego (2013) w Republice Litewskiej.

w Litwie postać Józefa Mackiewicza stała się przede wszystkim inspiracją do uaktualnienia narracji antysowieckiej i antykomunistycznej. Warto jednak zaznaczyć, że najwyższe miejsce w hierarchii wyznawanych przez pisarza wartości zajmowała prawda: prawda, którą odkrywamy w drodze poznania. O wyborze takiej postawy przesądziła wizyta Mackiewicza w Katyniu, gdy „stojąc w maju 1943 roku nad otwartymi grobami żołnierzy polskich, owładnięty był jedną myślą: czy będzie mógł dać świadectwo prawdzie” (za: Bałżewska, 2020, s. 205). Bezkompromisowa i konsekwentnie zaświadcza o złu bezwzględny (tj. komunizm; zob. Bolecki, 2024, s. 35) postawa Józefa Mackiewicza pozwala nazwać go świadkiem moralnym swoich czasów, objaśniającym „mroczny i złowieszczy charakter składania ofiar z ludzi, a także tortur i upokorzenia, których dopuszczają się złe reżimy” (Margalit, 2023, s. 172). Ponadczasowy paradygmat etyczno-moralny ma szansę wyznaczyć nowe kierunki działań Mackiewiczowskiej wspólnoty pamięci w Republice Litewskiej, która może stać się ponadnarodową siecią wzajemnych i wielowymiarowych powiązań kulturowych, tak silnie obecnych zarówno w biografii, jak i twórczości Józefa Mackiewicza.

Bibliografia

- Akińczo, A. (2022, styczeń 21). W Wilnie zainaugurowano Rok Józefa Mackiewicza. *dzieje.pl*. <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/w-wilnie-zainaugurowano-rok-jozefa-mackiewicza>
- Antonowiczius, M. (2016). Nepatogus Józefo Mackiewicziaus liudijimas šiandienos Lietuvai. *Naujasis Židinys – Aidai*, 2016(1), 20–23.
- Assmann, A. (2013). *Między historią a pamięcią: Antologia*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323514497>
- Assmann, J. (2008). *Pamięć kulturowa: Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość cywilizacji starożytnych* (A. Kryczyńska-Pham, Tłum.). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bajor, A. A. (2018, styczeń 19). Ku pamięci wybitnych pisarzy wileńskich. *Magazyn Wileński*. <http://www.magwil.lt/material/ku-pamieci-wybitnych-pisarzy-wilenskich,419.html>
- Bałżewska, K. (2015). „Nie powtórzy tego żadna litera wymyślona przez ludzi”: Józef Mackiewicz wobec tragedii ponarskiej. *Ruch Literacki*, 56(1(328)), 19–28.
- Bałżewska, K. (2020). *Przestrzenie totalitarnego zniewolenia: Doświadczenie wojny i okupacji w twórczości Józefa Mackiewicza*. Instytut Pileckiego.
- Baranovskaja, I. (2018). *Juozefas Mackevičius (Józef Mackiewicz)*. Vilnijos vartai.lt. <https://www.vilnijosvartai.lt/personalijos/juozefas-mackevicius-jozef-mackiewicz/>
- Batora, K., & Czachowska, J. (2021). Mackiewicz, Józef (1902–1985). W A. Szałagan & W. Szulik (Red.), *Polscy pisarze i badacze literatury XX i XXI wieku: Cyfrowy słownik biobibliograficzny*. Instytut Badań Literackich PAN. <https://pisarzeibadacze.ibl.edu.pl/haslo/2221/mackiewicz-jozef> (Oryginalna wersja opublikowana 1997).
- Biedrzycki, A. (Reż.). (2022). *Czarny sufit* [Film]. Instytut Pamięci Narodowej. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/175597,Film-fabularny-IPN-o-Jozefie-Mackiewicz-Czarny-sufit.html>

- Biržiška, M. (1930). *Vilniaus golgota: Okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 metų dienoraštis*. Kaune Sąjungos Vilniui Vaduoti leidinys.
- Bolecki, W. (2007). *Ptasznik z Wilna: O Józefie Mackiewiczu: Zarys monograficzny*. Arkana.
- Bolecki, W. (2024). Wybrane problemy twórczości Józefa Mackiewicza. W M. Ptaśńska (Red.), *Jedynie prawda jest ciekawa... Józef Mackiewicz i jego dziedzictwo: Studia i szkice*. Instytut Pamięci Narodowej.
- Byczynski, M. (2021, listopad 11). *Przyznano Nagrodę Literacką im. Józefa Mackiewicza*. British Poles UK. <https://www.britishpoles.uk/przyznano-nagrade-literacka-im-jozefa-mackiewicza/>
- Czytelnia dzieł Józefa Mackiewicza*. (2010, wrzesień 26). Pogon.lt. <https://pogon.lt/czytelnia-dziel-juz-mackiewicza.html>
- Dom Józefa Mackiewicza w Czarnym Borze*. (b.d.). Polonika.pl. Pobrano 1 września 2025, z <https://polonika.pl/polonik-tygodnia/dom-jozefa-mackiewicza-w-czarnym-borze>
- Dunajewska, R. (Red.). (2022a, czerwiec 12). Dzięki projektowi „Lekcje w Mackiewiczówce” uczniowie poznają życie i twórczość Józefa Mackiewicza [Audycja radiowa]. W *Santara: Audycja w języku polskim*. LRT.lt (Mediateka). <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000219972/santara-audycja-w-jezyku-polskim-dzieki-projektowi-lekcje-w-mackiewiczowce-uczniowie-poznaja-zycie-i-tworczosc-jozefa-mackiewicza>
- Dunajewska, R. (Red.). (2022b, kwiecień 3). Józef Mackiewicz – autor sloganu „Tylko prawda jest ciekawa” [Audycja radiowa]. W *Santara: Audycja w języku polskim*. LRT.lt (Mediateka). <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000208190/santara-audycja-w-jezyku-polskim-jozef-mackiewicz-autor-sloganu-tylko-prawda-jest-ciekawa>
- Dunajewska, R. (Red.). (2022c, styczeń 23). Rozpoczęły się obchody Roku Józefa Mackiewicza [Audycja radiowa]. W *Santara: Audycja w języku polskim*. LRT.lt (Mediateka). <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000198510/santara-laida-lenku-kalba-prasidejo-lenku-rasytojo-jozefo-mackiewicziaus-metai>
- Fedorowicz, I. (2024a). Józef Mackiewicz i Barbara Toporska – „wielcy nieobecni” w świetle prasy wileńskiej na przełomie XX i XXI wieku. *Bibliotekarz Podlaski*, 65(4), 47–64. <https://doi.org/10.36770/bp.968>
- Fedorowicz, I. (2024b). Recepcja twórczości Józefa Mackiewicza na Litwie w XX i XXI wieku. W M. Misiak (Red.), *Sam jeden i inni: Wrocławskie odczytania twórczości Józefa Mackiewicza* (ss. 81–100). Instytut Pamięci Narodowej.
- Giedrojc, J. (2023, październik 18). W Wilnie upamiętniono Józefa Mackiewicza. *Kurier Wileński*, 16. <https://kurierwilenski.lt/2023/10/18/w-wilnie-upamietniono-jozefa-mackiewicza/>
- Giedrojc, J. (2024, kwiecień 11–12). 84. rocznica Zbrodni Katyńskiej. *Kurier Wileński*, 2024(40(19401)), 7. https://pbc.uw.edu.pl/id/eprint/35606/1/Kurier_Wilenski_2024_40.pdf
- Głowacka-Grajper, M. (2016). *Transmisja pamięci: Działacze „sfery pamięci” i przekaz o Kresach Wschodnich we współczesnej Polsce*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323525950>
- Grašytė, B. (2015, czerwiec 12). „Kėlias į niekur” – meninė dokumentika apie 1940–1941 metų Vilnių. *bernardinai.lt*. <https://www.bernardinai.lt/2015-06-12-kelias-i-niekur-menine-dokumentika-apie-1940-1941-metu-vilniu/>

- Hirsch, M. (1997). *Family frames: Photography, narrative and postmemory*. Harvard University Press.
- IPN wydał kalendarz „Wilno Józefa Mackiewicza” na rok 2023 [Video]. (2022, grudzień 16). TVP Wilno. <https://wilno.tvp.pl/65135584/ipn-wydal-kalendarz-wilno-jozefa-mackiewicza-na-rok-2023>
- Jedynie prawda jest ciekawa. (b.d.-a). Pobrano 1 września 2025, z <https://jedynieprawda.org/>
- Jedynie prawda jest ciekawa. (b.d.-b). *Strona domowa* [Strona Facebook]. Facebook. Pobrano 1 września 2025, z <https://www.facebook.com/jedynieprawda>
- (J.M.) [Mackiewicz, J.]. (1939, listopad 25). Będziemy mówili prawdę. *Gazeta Codzienna*. Pobrano 1 września 2025, z <https://jozefmackiewicz.com/bedziemy-mowili-prawde-jozef-mackiewicz/>
- Jundo-Kaliszewska, B. (2023, październik 21–27). Droga do domu – długa jak wiek: Wileńskie konteksty Józefa Mackiewicza. *Kurier Wileński: Gazeta Polska na Litwie: Magazyn*, 42(122), 8–11.
- Jundo-Kaliszewska, B. (2024). Barbara Toporska: „Niebo południa mieszka w oczach północy”. *Znad Wilii*, 2024(1(97)), 19–26.
- Jurewicz, D. (2024, lipiec 4–10). Niezatarcie i inspirujące dziedzictwo: Bolesna decyzja Archidiecezji Wileńskiej. *Rota: Dodatek historyczno-patriotyczny dla Polaków na Litwie*, 2024(1315(1)), 21.
- Kalėda, A. (2015). *Mitų ir poezijos žemė: Lietuva lenkų literatūroje*. Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Kaniowska, K. (2014). Postpamięć. W M. Saryusz-Wolska & R. Traba (Red.), *Modi memorandi: Leksykon kultury pamięci* (ss. 389–391). Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kotecki, A. (2023). Józef Mackiewicz i jego Wilno. *Znad Wilii*, 2023(1(93)), 60–64.
- Koženiauskienė, R., Niedźwiecka, M., & Kalėda, A. (Red.). (1996). „Litwo, nasza Matko Miła...”: *Antologia literatury o Litwie*. Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Kudela-Świątek, W. (2014). Wspólnota pamięci. W M. Saryusz-Wolska & R. Traba (Red.), *Modi memorandi: Leksykon kultury pamięci* (ss. 525–527). Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kuolys, D., Sprindytė, J., Švedas, A., & Tamošaitis, R. (2018). Lietuvos šimtmetis literatūroje. *Metai: literatūros žurnalas*, 2018(2). <https://www.zurnalasmetai.lt/lietuvos-simtmetis-literaturoje/>
- KW. (2022, grudzień 15). Prezentacja kalendarza 2023 r. „Wilno Józefa Mackiewicza” i spotkanie z prof. dr hab. Tomaszem Balbusem. *Kurier Wileński*. <https://kurierwilenski.lt/2022/12/15/prezentacja-kalendarza-2023-r-wilno-jozefa-mackiewicza-i-spotkanie-z-prof-dr-hab-tomaszem-balbusem/>
- Lenkijos institutas Instytut Polski w Wilnie. (2022, kwiecień 4). *Rozczytani – Uzsiskaitę 16 serija* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=DKDeAeKArtQ>
- Lenkijos institute – Jozefo Mackiewicziaus knygos „Kelias į niekur” pristatymas. (2010, marzec 22). *bernardinai.lt*. <https://www.bernardinai.lt/2010-03-22-lenkijos-institute-jozefo-mackiewicziaus-knygos-kelias-i-niekur-pristatymas/>

- Lewandowska, I. (2023, styczeń 24–25). Wizyta delegacji IPN w Wilnie. *Kurier Wileński*, 11–12. <https://kurierwilenski.lt/2023/01/23/wizyta-delegacji-ipn-w-wilnie/>
- Lewandowska, I., & Puksztó, A. (Red.). (2023). *Wilnianie, świadkowie Katynia, emigranci. Stanisław Swianiewicz i Józef Mackiewicz*. Instytut Polski w Wilnie; Fundacja „Pomoc Polakom na Wschodzie” im. Jana Olszewskiego; Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lewandowski, W. (2009). Donosy na Józefa Mackiewicza. *Archiwum Emigracji: Studia, szkice, dokumenty*, 2009(1(10)), 173–180. <https://doi.org/10.12775/AE.2009.023>
- Literatų garbės sienoje atidengiama meninė lentelė vilniečiui rašytojui Józefui Mackiewiczui. (2023, październik 24). LRT.lt. <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/2092026/literatu-garbes-sienoje-atidengiama-menine-lentele-vilnieciui-rasytojui-jozefui-mackiewiczui>
- Litwa: W Wilnie zainaugurowano Rok Józefa Mackiewicza. (2022, styczeń 21). TVP Polonia. <https://polonia.tvp.pl/58075290/litwa-w-wilnie-zainaugurowano-rok-jozefa-mackiewicza>
- Łukomski, G. (2024). Antykomunizm jako imperatyw kategoryczny. W M. Ptasińska (Red.), *Jedynie prawda jest ciekawa... Józef Mackiewicz i jego dziedzictwo: Studia i szkice*. Instytut Pamięci Narodowej.
- Mackiewicz, J. (1938). *Bunt rojstów*. Druk wydawn. „Słowo”.
- Mackiewicz, J. (1943, czerwiec 3). Widziałem na własne oczy: Józef Mackiewicz o swoim pobycie na miejscu zbrodni w Katyniu. *Goniec Codzienny*, 1943(577), 3–4. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/345082/edition/329531>
- Mackiewicz, J. (1945, wrzesień 2). Ponary – „Baza”. *Orzeł Biały* [Rzym], 5(35(170)), 8–9. <https://jozefmackiewicz.com/wp-content/uploads/2021/11/pobierz-tekst-w-pdf-3.pdf>
- Mackiewicz, J. (1947, czerwiec 15). Zaczynamy gnić. *Wiadomości: Tygodnik*, 2(24(63)), 1. <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/10648/edition/17897/content>
- Mackiewicz, J. (1955). *Droga donikąd*. Orbis.
- Mackiewicz, J. (1969). *Nie trzeba głośno mówić*. Instytut Literacki [Paryż].
- Mackiewicz, J. (1984). Ponary – „Baza”. W J. Mackiewicz, *Fakty, przyroda i ludzie* (B. Toporska, Przedmowa). Kontra. (Oryginalna praca opublikowana 1945).
- Mackiewicz, J. (1993, marzec 24). Paneriai–bazė (V. Vareikis, Tłum.). *Šiaurės Atėnai*, 1993(35), 6.
- Mackiewicz, J. (2002). *Prawda w oczy nie kole*. Kontra.
- Mackiewicz, J. (2003). Mes vilniečiai. W J. Mackiewicz, *Nudis verbis* (ss. 205–208). Kontra. (Oryginalna praca opublikowana 1939).
- Mackiewicz, J. (2009). *Kelias į niekur* (L. Vilkas, Tłum.). Aidai.
- Mackiewicz, J. (2015a). *Nereikia kalbėti garsiai* (A. Baliulienė, Tłum.). Briedis.
- Mackiewicz, J. (2015b). Paneriai – „bazė” (J. Malinauskas, Tłum.). *Naujasis Židinys – Aidai*, 2015(7), 24–30.
- Mackiewicz, J. (2015c). *Tiesa akių nebado* (J. Malinauskas, Tłum.). Aidai.
- Mackiewicz, J. (2018). *Sprawa mordu katyńskiego: Ta książka była pierwsza*. Kontra.
- Mackiewicz, J. (2022). Pradedame pūti (R. Strielkūnas, Tłum.). *Metai*, 2022(4), 124–130.
- Mackonis, R. (1994). *Iš kavinės į kavinę*. Unito.

- Malewski, J. [Bolecki, W.]. (1991). *Ptasznik z Wilna: O Józefie Mackiewiczu*. Arka.
- Malicki, K. (2011). Wirtualne wspólnoty pamięci: Przeszłość i pamięć zbiorowa w przestrzeni Internetu. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 2011(22), 254–259. <https://www.ur.edu.pl/files/ur/import/Import/2013/12/233.pdf>
- Malinauskas, J. (2007). Juozapas Mackevičius (Józef Mackiewicz) – vilnietis, nemėgęs XX amžiaus. *Naujasis Židinys – Aidai*, 2007(8–9), 368–377.
- Malinowski, D. (Red.). (2022, październik 8). *Jak się masz, sąsiedzie? O Ptaszniku z Wilna słów kilka: Jak na Wileńszczyźnie pielęgnuje się pamięć o Józefie Mackiewiczu* [Program TV]. LRT.lt (Mediateka). <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000235602/jak-sie-masz-sasiedzie-o-ptaszniku-z-wilna-slow-kilka-jak-na-wilenszczyźnie-pielegnuje-sie-pamiec-o-jozefie-mackiewicz>
- Malinowski, D. (Red.). (2023, lipiec 8). *Jak się masz, sąsiedzie? Na tropach bohaterów „Drogi donikąd” Józefa Mackiewicza* [Program TV]. LRT.lt (Mediateka). <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000241865/jak-sie-masz-sasiedzie-na-tropach-bohaterow-drogi-donikad-jozefa-mackiewicz>
- Mańka, J. (Reż.). (2022). *Józef Mackiewicz: W poszukiwaniu prawdy* [Film]. Muzeum Historii Polski w Warszawie. <https://www.youtube.com/watch?v=UDYGsK56fPQ>
- Margalit, A. (2023). *Etyka pamięci* (K. Liszka, U. Lisowska, & Z. Rosińska, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mickiewicz, R. (2018, grudzień 17). Józefa Mackiewicza postać łącząca Polaków i Litwinów. *Kurier Wileński*. <https://kurierwilenski.lt/2018/12/17/jozefa-mackiewicza-postac-laczaca-polakow-i-litwinow/>
- Miłosz, C. (1989). Koniec Wielkiego Xięstwa (O Józefie Mackiewiczu). *Kultura: Szkice: Opowiadania: Sprawozdania* [Paryż], 1989(5(500)), 102–120.
- Miłosz, C. (1992). *Szukanie ojczyzny*. Wydawnictwo Literackie.
- Miłosz, C. (2002–2003). Głos wiernego czytelnika. *Archiwum Emigracji: Studia – Szkice – Dokumenty*, 2002–2003(5–6), 157–159.
- Niezwykła postać: Film oraz dyskusja w ramach cyklu „Przystanek Historia IPN Wilno”. (2023, styczeń 26 – luty 1). *Rota: Dodatek historyczno-patriotyczny dla Polaków na Litwie*, 2023(1240), 1, 22. https://pbc.uw.edu.pl/id/eprint/30531/1/ROTA_2023_1240.pdf
- Nijakowski, L. M. (2006). *Procesy zbiorowego pamiętania i zapominania: Trzy przypadki i ich konsekwencje dla badania pamięci zbiorowej*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nijakowski, L. M. (2008). *Polska polityka pamięci: Esej socjologiczny*. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Nijakowski, L. M. (2017). Uchwały sejmowe jako mechanizm polityki pamięci. *Przegląd Humanistyczny*, 61(2), 89–103. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.4148>
- O J. Mackiewiczu i jego twórczości. (b.d.). Pogon.lt. Pobrano 1 września 2025, z <https://pogon.lt/o-jozefie-mackiewicz-i-jego-tworczosci.html>
- O redakcji. (2024). *Jedynie prawda jest ciekawa*, 2024(1). https://pbc.uw.edu.pl/id/eprint/35505/1/Jedynie_Prawda_2024_01.pdf
- Pamięć ostatnich obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego. (2024, marzec 18–22). *Kurier Wileński: Gazeta Polska na Litwie: Magazyn*, 10(30), 16–17.

- Piročkinas, A. (2016). Tiesa be meilės ir pagarbos – ne patriotizmas. *Metai: literatūros žurnalas*, 2016(5–6). <https://www.zurnalasmetai.lt/arnoldas-pirockinas-tiesa-be-meiles-ir-pagarbos-ne-patriotizmas/>
- Putinaite, N. (2016, luty 25). *Nuo tiesos atribotas patriotizmas yra bergždžias*. 15min.lt. <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/komentarai/nerija-putinaite-nuo-tiesos-atribotas-patriotizmas-yra-bergdzias-500-587061>
- Radczenko, A. (2016, kwiecień 11). *Ar šiandien Mackiewiczius surastų daugiau bičiulių?* bernardinai.lt. <https://www.bernardinai.lt/2016-04-11-ar-siandien-mackiewiczius-surastu-daugiau-biciuliu/>
- Radczenko, A. (2019a, styczeń 25). Józef Mackiewicz: „Tik tiesa yra įdomi”. *Šiaurės Atėnai*, 2019(2(1306)), 4. <https://www.satenai.lt/wp-content/uploads/2019/01/Nr.2-1306-2019-01-25.pdf>
- Radczenko, A. (2019b, marzec 25). *Józefas Mackiewiczius: „Tik tiesa yra įdomi”*. bernardinai.lt. <https://www.bernardinai.lt/2019-02-27-jozefas-mackiewiczius-tik-tiesa-yra-idomi/>
- Radczenko, A. (2022, marzec 31). *Litwini znają Józefa Mackiewicza bardziej jako pisarza niż publicystę*. TVP Wilno. <https://wilno.tvp.pl/53062460/litwini-znaja-jozefa-mackiewicza-bardziej-jako-pisarza-niz-publicyste>
- Safronovas, V. (2011). Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų. W A. Nikžentaitis (Red.), *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje* (ss. 337–378). Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Sejm Rzeczpospolitej Polskiej. (2022, styczeń 21). *Litwa: Inauguracja Roku Józefa Mackiewicza z udziałem wicemarszałek Małgorzata Gosiewska – Poseł na Sejm RP wraz z delegacją Sejmu* [Post na Facebooku]. Facebook. https://www.facebook.com/KancelariaSejmu/posts/317326160439952?ref=embed_post
- Snyder, T. (2018). *Skrwawione ziemie: Europa między Hitlerem a Stalinem* (B. Pietrzyk, Tłum.). Znak.
- Šostakovski, J. (2018). Stanisław Mackiewicz. W *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Pobrano 6 września 2025, z <https://www.vle.lt/straipsnis/stanislaw-mackiewicz/>
- Šulcas, G. (2017, listopad 17). *Nepatogus Vilniaus krašto kronikininkas*. bernardinai.lt. <https://www.bernardinai.lt/2017-11-17-nepatogus-vilniaus-krašto-kronikininkas>
- Surwiłło, J. (1995, czerwiec 6). Uroczystości w Katyniu: Polska przyszła do swoich synów: Pamięć jest darem Bożym. *Kurier Wileński*, 1995(109(12640)), 1, 7. <https://pbc.uw.edu.pl/id/eprint/15137/1/Kurier%20Wilenski%20109%20%2812640%29%20wtorek%206%20czerwca%201995.pdf>
- Szostakowski, J. (1999a, wrzesień 1–15). Pokrętnymi meandrami dziejów: Z dziejów prasy. *Znad Wilii*, 1999(17(246)), 4–5.
- Szostakowski, J. (1999b, listopad 15–30). Pokrętnymi meandrami dziejów: Z dziejów prasy. *Znad Wilii*, 1999(22(251)), 1, 4.
- Szostakowski, J. (2004). *Między wolnością a zniewoleniem: Prasa w języku polskim na Litwie w okresie od września 1939 do 1964 roku*. Oficyna Literatów i Dziennikarzy POD WIATR.
- Tiesa akių nebado: Vilniaus golgota* (4). (2016, marzec 13). slaptai.lt. <https://web.archive.org/web/20250615213907/https://slaptai.lt/tiesa-akiu-nebado-vilniaus-golgota-4/>

- Trzaska-Korowajczyk, W. (2020, listopad 11). Sprawa Józef Mackiewicz: fakty – mity – pomówienia. *Magazyn Wileński*. <http://www.magwil.lt/material,sprawa-jozefa-mackiewicza-fakty-%EF%BF%BD-mity-%EF%BF%BD-pomowienia,638.html>
- Trznadel, J. (2000, marzec 30 – kwiecień 5). Wielki nieobecny – Józef Mackiewicz. *Czas* [dodatek do „Naszej Gazety”].
- Tylko prawda jest ciekawa. (2023, październik 5–11). *Rota: Dodatek historyczno-patriotyczny dla Polaków na Litwie*, 2023(1276), 4.
- Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 29 października 2021 r. w sprawie ustanowienia roku 2022 Rokiem Józefa Mackiewicza (*Monitor Polski*, poz. 1068). (2021, październik 29). <https://www.infor.pl/akt-prawny/MPO.2021.326.0001068,uchwala-sejmu-rzeczypospolitej-polskiej-w-sprawie-ustanowienia-roku-2022-rokiem-jozefa-mackiewicza.html>
- Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 listopada 2021 r. w sprawie zmiany uchwały w sprawie ustanowienia roku 2022 Rokiem Józefa Mackiewicza (*Monitor Polski*, poz. 1069). (2021, listopad 17). <https://www.infor.pl/akt-prawny/MPO.2021.326.0001069,uchwala-sejmu-rzeczypospolitej-polskiej-w-sprawie-zmiany-uchwaly-w-sprawie-ustanowienia-roku-2022-rokiem-jozefa-mackiewicza.html>
- Valentinavičius, V. (2018, marzec 2). *Józefas Mackiewiczus – nemarus priekaištas lietuvių ir lenkų nacionalizmui*. Delfi.lt. <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/virgis-valentinavicius-jozefas-mackiewiczus-nemarus-priekaištas-lietuviu-ir-lenku-nacionalizmui-77298681>
- Venclova, T. (2009a). *Vilnius: A guide to its names and people* (V. Urbonavičius-Watkins, Tłum.). R. Paknio leidykla.
- Venclova, T. (2009b). *Wilno: Przewodnik* (B. Piasecka, Tłum.). R. Paknio leidykla.
- Vilkas, L. (2024). Mackiewiczowski antynacjonalizm a współczesna Litwa. W M. Ptasieńska (Red.), *Jedynie prawda jest ciekawa... Józef Mackiewicz i jego dziedzictwo: Studia i szkice*. Instytut Pamięci Narodowej.
- Vilnijos vartai – Vilniaus apskrities kraštotyra*. (b.d.). Pobrano 8 lipca 2025, z <https://www.vilnijosvartai.lt/>
- Vitkus, Z. (2017). Panerių vaizdinio lūžiai J. Mackiewicziaus esė „Paneriai-bazė”. *Lituanistica*, 63(2(108)), 77–94. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v63i2.3534>
- W Wilnie – odsłonięcie tablicy pamiątkowej poświęconej Józefowi Mackiewiczowi*. (2023, kwiecień 10). LRT.lt. <https://www.lrt.lt/pl/wiadomosci/1261/2092216/w-wilnie-odsloniecie-tablicy-pamiatkowej-poswieconej-jozefowi-mackiewiczowi>
- Werowska, D. [Piotrowicz, D.]. (1994a). Ich emigrancki los. *Kurier Wileński*, 1994(10), 6.
- Werowska, D. [Piotrowicz, D.]. (1994b). Ich emigrancki los. *Kurier Wileński*, 1994(15), 4.
- Wolsza, T. (2015). „To co widziałem przekracza swą grozą najśmielsze fantazje”: *Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 roku*. Instytut Historii PAN; Wydawnictwo Neriton.
- Wylegała, A. (2014). *Przesiedlenia a pamięci: Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich „Ziem odzyskanych”*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. <https://doi.org/10.12775/978-83-231-5682-6>

Zaproszenie na Międzynarodową Konferencję Naukową „Barbara Toporska i Józef Mackiewicz – fenomen pisarskiego duetu. Odrębność – relacje – wpływy”. 26–27 września 2023 r. (2023, marzec 8). Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku. <https://filologia.uwb.edu.pl/aktualnosci/zaproszenie-na-miedzynarodowa-konferencje-naukowa-barbara-toporska-i-jozef-mackiewicz-fenomen-pisarskiego-duetu-odrebnosc-relacje-wplywy-26-27-wrzesnia-2023-r-1049.html>

Żakiewicz, M. (2023). Wielkie Księstwo Litewskie prof. Niny Taylor-Terleckiej – czyli poszukiwanie optymizmu w epoce pesymizmu. *Znad Wilii*, 2023(3(95)), 100–123.

Litewskie powroty Józefa Mackiewicza. Transmisja pamięci o Józefie Mackiewiczu w niepodległej Republice Litewskiej

Streszczenie

W artykule omówiono problematykę transmisji pamięci o Józefie Mackiewiczu w niepodległej Republice Litewskiej (po 1990 roku) oraz działania (praktyki zaangażowania) towarzyszące temu procesowi. To studium empiryczne polegające na analizie treści publicystycznych, naukowych, wystąpień publicznych, dokumentów, a także form upamiętnienia i ich recepcji. Wykorzystano w nim utrwalone w badaniach nad pamięcią koncepcje i pojęcia takie jak transmisja pamięci, wspólnota pamięci i praktyki zaangażowania. W analizowanym przypadku zbadano następujące aspekty pamięciowego transferu: nadawcy i odbiorcy przekazów (czyli: kim są prymarni i sekundarni uczestnicy aktu komunikacji); treści przekazów (czyli: co jest komunikowane); formy i strategie relacji (czyli: jak są transmitowane); a także stymulowanie oraz wykorzystanie informacji przez aktualnie realizowaną politykę pamięci. Ogólne pytanie stawiane w badaniach transmisji pamięci na potrzeby artykułu zostało ukonkretnione: jakie idee (cele) najsilniej oddziaływały na jednostki i grupy społeczne oraz najskuteczniej wspomagały działania (praktyki) na rzecz restytucji pamięci Józefa Mackiewicza w niepodległej Republice Litewskiej? Pytanie o wspólnotę celu jest zasadnicze: to pytanie o spoiwo i więzi społeczne, o poziom integracji danej zbiorowości w imię skutecznej realizacji własnej misji.

Słowa kluczowe: transmisja pamięci; wspólnota pamięci; Józef Mackiewicz; niepodległa Litwa

Józef Mackiewicz's Return to Lithuania: The Transmission of Memory of Józef Mackiewicz in the Independent Republic of Lithuania

Abstract

This article is devoted to the issue of transmitting the memory of Józef Mackiewicz in the independent Republic of Lithuania (after 1990) and the activities (practices of engagement) accompanying this process. It is an empirical study analysing journalistic and academic content, public speeches, documents, as well as forms of commemoration and their reception, and it applies concepts and terms established in memory studies, such as memory transmission, memory communities, and practices of engagement. The analysis considers the following aspects of memory transfer: the senders and recipients of messages (i.e. who are the primary and secondary participants in the act of communication), the content of messages (i.e. what is communicated), the forms and strategies of relations (i.e. how they are transmitted), as well as the stimulation and use of information by the current memory policy. For the purposes of this article, the general question posed in memory transmission studies has been specified as follows: What ideas (goals) had the strongest impact on individuals and social groups and most effectively supported actions (practices) aimed at restoring the memory of Józef Mackiewicz in the independent Republic of Lithuania? The question of a common goal is fundamental: it is a question of social cohesion and bonds, of the level of integration of a given community in the name of the effective fulfilment of its own mission.

Keywords: transmission of memory; community of memory; Józef Mackiewicz; independent Lithuania

Dr Małgorzata Kasner, Assistant Professor at the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences (since 2015); PhD in humanities – 1999, University of Warsaw. Polish and Lithuanian language and literature scholar; author of the first monograph on Juozas Adomavičius-Kėkštas (*Juozas Kėkštas – paribio poetas* [Juozas Kėkštas: Poet of the Borderland], Vilnius 2002) and literary studies articles. She is currently conducting research on urban memory culture (the case of modern Vilnius).

Bibliography (selected): O metodologii badań kultury pamięci miasta postsocjalistycznego (na przykładzie współczesnego Wilna) [On the methodology of research on the culture of memory of the post-socialist city (the example of contemporary Vilnius)], *Slavistica Vilnensis* 62, Vilnius 2017, 277–290; Vilnius archipelago: Performative

walks around this performative city, *Slavia Meridionalis* 19, Warszawa (Warsaw) 2019, 1–18; (with Z. Sawaniewska-Mochowa), Wariacje semantyczne pojęcia „kołtuna” w wybranych tekstach kultury polskiej i litewskiej [Semantic variations of the concept of *kołtun* ‘Polish plait’ in selected texts of Polish and Lithuanian cultures], *LingVaria* 15(1(29)), Kraków (Cracow) 2020, 179–198.

Correspondence: Małgorzata Kasner, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, e-mail: malgorzata.kasner@ispan.edu.pl

Support of the work: This work was supported by core funding for the statutory activities of the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

Competing interests: The author is a member of the Editorial Team of this journal.

Publication history: Received: 2025-08-16; Accepted: 2025-10-19; Published: 2025-12-31